
השימוש של משכילים יהודים במזרח אירופה במשנתו של הגרי תומס באקל

Author(s): י' שביט

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשמ"ד), pp. 401-412

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70041906>

Accessed: 13/05/2012 09:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

השימוש של משכילים יהודים במזרח אירופה במשנתו של הנרי תומס באקל

מאת יעקב שביט

א

הנרי תומס באקל (Buckle; 1821–1862) היה הנציג המופר והפופולארי ביותר של ההשקפה האנתרופוגיאוגראפית הפוזיטיביסטית במחצית השנייה של המאה הי"ט. אולם לא הבסיס האנתרופוגיאוגראפי שבמשנתו של באקל הוא זה שמשך את תשומת לבם של המשכילים היהודים (ולמעשה גם את תשומת לבה של האינטליגנציה הרוסית). מה שהפך את באקל לנערץ על האינטליגנציה בת הזמן, היתה התיאוריה שלו על הקידמה ועל תפקידם של האינטלקטואלים וההשכלה ביצירת הקידמה הציביליזאציונית. רק מאוחר יותר החלו משכילים לאומיים להשתמש במשנתו האנתרופוגיאוגראפית של באקל גם כדי לנסות ולהסביר את אופי הזיקה ההכרחית לדעתם שבין התחייה הלאומית לבין קרקע המולדת של האומה הישראלית בעבר הרחוק.

באקל זכה לפופולאריות רבה, בעיקר מחוץ לארצו אנגליה, באירופה ומעבר לאוקיינוס. שמו נכרך עם דרווין וספנסר ועם הניסיון ליישם את התפיסות של מדעי הטבע בהיסטוריה האנושית¹. ספרו² תורגם לשפות שונות תיכף להופעתו³. ג'ון מקינן רוברטסון (J. Macinnon Robertson), פרשנו של באקל, מביא את עדותו של הנוסע הבריטי מ' ואלאס (M. Wallas), הכותב בספר הממע שלו, רוסייה, כי בעת מסעו ברוסיה בשנות השבעים הראשונות מצא את התרגום הרוסי לספרו של באקל בספריות רבות, ולמד כי האינטליגנציה הרוסית מרבה לדבר בשבחיו. המשכילים הרוסים בני הדור, כותב ואלאס, היו להוטים אחרי באקל בשל שאיפתם לרכוש במהירות ידע ולהפוך אותו לשיטה מדעית. אצל באקל הם מצאו

1 O. Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*, Cambridge 1975, pp. 161–188. מעניין לציין, כי השפעתו על הכתיבה ההיסטורית בארצות הברית באה מכיוון שונה לחלוטין. שם עוררה המהדורה האמריקאית הראשונה של הספר משנת 1858 עניין רב בשל תרומתה האפשרית להבנת התפתחותה של החברה האמריקאית בסביבה הטבעית שלה. היסטוריונים אמריקאים נמשכו לכן בעיקר לחיזה של באקל בדבר מערכת היחסים בין סביבה טבעית לבין תרבות וציביליזאציה. U. of Oklahoma, M. Kraus, *The Writing of American History*, press 1953, pp. 162–166

2 *Introduction to the History of Civilization in England, France, Spain and Scotland*, 2 Vols., London 1857–1861. המובאות במאמר על פי המהדורה: The new and revised edition with annotations and an introduction by John M. Robertson, London [n.d.] באקל התעתד לכתוב גם פרקים על תולדות הציביליזאציה בגרמניה ובארצות הברית, אך לא הצליח להשלים בגלל מותו. ראה: הקדמה, שם, עמ' 528.

3 רשימה חלקית של ספריו וחיבוריו של באקל ותרגומים לשפות שונות, ראה: *The National Union Catalogue pre 1956 Imprint*, LXXXII, pp. 265–270

לדעתם את המפתח, כיצד ניתן להפוך את ההיסטוריה האנושית הרב־גונית ורבת הסתירות להיסטוריה שניתן לארגן אותה על פי כמה עקרונות פשוטים⁴.

בקרב האינטליגנציה היהודית היה מופר באקל הן מתרגומיו והן מאזכוריו בפובליציסטיקה בת הזמן. אזכורים אלה הפכו את ה'טענות' של באקל לטענות א־פרוירי נפוצות בדבר טיבה של הציביליזציה האנושית, והן הופנמו בתודעה ההיסטורית של חוגים שונים באינטליגנציה ובסמי־אינטליגנציה היהודית בסוף המאה הקודמת.

הד לעקרונות שמצאו משכילים במשנתו של באקל מצוי בעיבוד הקצר של י' גרוזובסקי (גור) לביוגרפיה רוסית על באקל מאת רבקיין⁵. באקל נזכר שם כראשון שיצא להוכיח כי

גם בחזיונות ההסתוריה מושל סדר מדיק, וכי מהלך העובדות ההיסטוריות איננו מקרה, כי אם שדרת־חזיונות מסדרת, אשר החזיון האחד מוליד את השני הבא אחריו, והוא יוליד בשעתו את השלישי הבא אחריו, וכי החזיונות כלם קשורים ומאחדים אחד בשני, וכי הקשורים והאחדות אשר בחזיונות האלו חזקים מאד מאד, ובידם להכניע לפניהם את הרצון החפשי אשר לאדם, וכי מקרי החיים של העמים ושל כל האנושיות דורשים למוד וחקירה, כאשר ילמדו ויחקרו את מקרי חיי הטבע לפרטיהם⁶.

אולם כאמור יותר מאשר השיטה ההיסטורית שלו, שבתה את לב האינטליגנציה הרוסית השקפתו של באקל על תפקידה של האינטליגנציה ביצירת הקידמה. באקל ראה ברוסיה הצארית מדינה ברברית ומפגרת, הנשלטת על ידי שכבה צבאית, בדומה לתורכיה⁷. לדידו רק עילית אינטלקטואלית, שתהיה פתוחה לערכי המערב ותאמץ אותם, ואת הישגי המדע המערביים, תוכל להביא לתמורה התרבותית ברוסיה. מובן מדוע נתפס באקל כמורה הלכה אצל המ'עבריים' באינטליגנציה הרוסית בת הזמן.

ב

אף ששיטתו של באקל זכתה לתהודה גם בגרמניה⁸, לא מצאתי עדות להשפעתו הישירה על ההיסטוריוגרפיה היהודית או על 'חכמת ישראל' בכללה⁹. לעומת זאת מצויות עדויות רבות

4 J. M. Robertson, *Buckle and his Critics: A Study in Sociology*, London 1895, p. 11
5 עיבוד קצר זה הופיע בספרייה למדע פופולארי שייסדה מפלגת 'הפועל הצעיר' ביפו בשנת תר"ע (1910). החוברת: הנרי תומס בוקל, בהוצאת לעם (יפו תרע"ב) מספרה 45 בסדרה זו.

6 שם, עמ' 5.

7 באקל, הקדמה (לעיל, הערה 2), עמ' 112–114.

8 בזיכרונותיו כותב אוגוסט באבל (A. Babel) כי כשישב בכלא ב־1872–1873 קרא את באקל והוא שבה את לבו יותר מכל (Chadwick [לעיל, הערה 1], עמ' 270 ואילך, 37).

9 גרץ, למשל, מזכירו פעמיים. פעם אחת, במרוצת 'חליפת מכתבים של גברת אנגליה על יהדות ושמיות' משנת 1883, מתייחס גרץ לבאקל בשל גישתו למונותיאזים היהודי (דרכי ההיסטוריה היהודית, ירושלים תשכ"ט, עמ' 165). פעם אחרת הוא מזכיר את ביקורתו של באקל על Bossuet ('משמעותה של היהדות להווה ולעתיד', שם, עמ' 201). מ' שטיינשניידר כתב על באקל, כי הוֹרָה כיצד יש לכתוב היסטוריה של התרבות, שהיא לדעתו המטרה האמיתית של כל מאמץ אינטלקטואלי בכתביב היסטוריה אוניברסאלית (ולא פילוסופיה סכימאטית [הגל] או פראגמאטיזם פוליטי [רוטק; Rotteck]). מצוטט אצל בארון, בספרו (להלן, הערה 46), עמ' 319.

על השפעתו בקרב משכילים יהודים במזרח אירופה. האזכור המוקדם ביותר המופר לי מצוי במאמרו של אברהם אורי קובנר, כשהוא מגיב על מאמרים אחדים שהתפרסמו בהמליץ משנת 1866, שבהם צוין באקל כ'אוהב ישראל'. כנגדם מצטט קובנר¹⁰ קטע מדבריו של באקל, שבו הוא מאפיין אפיון שלילי ובעל אופי אנטישמי את עם ישראל. בקטע זה מתאר באקל את עם ישראל כשבט פרוע ונע־ונד, שידו בכל ויד כל בו¹¹. גם במכתבו המפורסם לדוסטויבסקי מה־27 בינואר 1877, מזכיר קובנר את באקל בין הוגי הדעות שהשפיעו על התפתחותו האינטלקטואלית מאז למד לקרוא רוסית¹².

אזכור אוהד ואף נלהב בכתבי משכילים יהודים ברוסיה בסוף שנות השישים – תחילת שנות השבעים נמצא אצל פרץ סמולנסקין. סמולנסקין מרבה בשבחיו של באקל, מכתיר אותו בתואר 'אבי החכמים', ומכנה את ספרו, ההקדמה לתולדות הציביליזאציה, בתואר 'ספר נפלא', ספר 'אשר פקח עין לחוקרי דברי הימים'¹³. סמולנסקין משתמש בבאקל בעיקר לשם מלחמתו למען תיקונים בדת (בלי לקבל את המסקנה בדבר הצורך בהפרדת הדת מן המדינה). הוא מצטט את תיאור הציביליזאציה הנוצרית בספרד אצל באקל – מן המקור האנגלי ובאנגלית – כדי להעמיד על סכנת הקנאות, השמרנות והעריצות בידי כוהני הדת להתפתחות התרבות¹⁴. הדוגמה קיצונית, שכן באקל טען בפרק המוקדש לציביליזאציה בספרד כי התפתחותה התרבותית של ספרד מפגרת אפילו אחרי זו של תורכיה ורוסיה, ושעליה לא עברה רוח התיקונים שעוברת על אירופה מאז המאה ה־15¹⁵. במקום אחר מקבל סמולנסקין את תיאורו של באקל את אנגליה כמדינה הליברלית והפרוגרסיבית ביותר באירופה, הואיל והיא בחרה בדרך 'הסחר החופשי' במקום במלחמה. בעיקר נראה כי סמולנסקין מבקש ללמוד מתולדות אנגליה, על פי באקל, את דרך התיקונים באופן הדרגתי ואורגאני, בלי שבירת המסורת¹⁶. כנגד זאת הוא מתפלמס עם דברי באקל בפרק הראשון וטוען כי יש הבדל בין הפרט והחברה בכל הנוגע להכרח ולבחירה החופשית. בעוד שלפי באקל אין הבדל בין פרט וכלל, שכן הפרט אינו יכול 'להתרומם' מעל זמנו וסביבתו אלא במקרים יוצאי דופן¹⁷, הרי סמולנסקין סבור, כי 'מעשי האדם בידו נתנו ובידו לבחור ולמאוס בעשותו, אך תכלית מעשיו נודעו בידיעה ראשונה אם יצליח או אין, לא כל מעשי בני האדם בכלל המה לא חופשים המה רק הכרחיים על פי חקי הטבע אשר קדמו להם...'¹⁸.

10 א"א קובנר, 'פרחי המליץ לשנת 1866', כל כתבי א"א קובנר, הביא לדפוס י' זמורה, תל-אביב תש"ז, עמ' 124-126.

11 הקדמה (לעיל, הערה 2), עמ' 450: '... When the Jews stained with every variety of crime, were plundering and vagabond tribe, wandering on the face of earth raising their hand against every man, and every man raising his hand against them'

12 מחברות לספרות, ה, א (אייר תש"א), עמ' 95-101.

13 'עת לדבר'. נדפס לראשונה ב'השחר', ב (תרל"א), וכונס לספרו: מאמרים, א, ירושלים תרפ"ה, עמ' 213, הערה 1.

14 הני"ל, 'עם עולם', השחר, ג (תרל"ב), עמ' 22.

15 הקדמה (לעיל, הערה 2), עמ' 626.

16 'עם עולם' (לעיל, הערה 14), שם.

17 הקדמה (לעיל, הערה 2), עמ' 4.

18 'עת לדבר' (לעיל, הערה 13), עמ' 213, הערה 1.

בוזכרונותיו של יהודה ליב לוין (יהל"ל) על תקופתו הראדיקאלית-סוציאליסטית (1872–1882) הוא מספר:

עד שנת תרל"ב הייתי ככל משכילי העברים בימים ההם – בעל דמיון... אך משנת תרל"ב קראתי כל הספרים הקלסיים. קראתי כל כתבי פיסארעו [D. Pisarev] אשר פעלו עלי פעולה נמרצת, הפכו ממש כל דעותי הקדומות ותארנה עיני באור חדש. בתאות נפש בלעתי ספרי הבקרת לבילינסקי [V.G. Belinsky] ודאבראליעבאו [N.A. Dobroljubov] ועוד. למדתי בשקידה את תורת העקונומיה והסוציולוגיה אשר לקחה לבי ונפשי ותהי שעשועי ותנחומותי, הגיתי יום ולילה בתורת הכלכלה המדינית החל באדם סמיט, מילל עד מארקס... ביותר צוד צדוני מאמרי טשערנישעווסקי [N.G. Chernyshevsky] אשר סגלתי לי סגנונו והגיונו... מובן כי קראתי ספרי החכמה של הזמן ההוא, כמו דרוין, ספנסר, בוקל, דרפר¹⁹, ביכנר²⁰ ועוד ועוד.

יהל"ל מספר עוד, כי תרגם לעברית את החלק הראשון ותמצית החלק השני מספרו של באקל, אך לא נמצא להם מדפיס והתרגום אבד. את השפעת באקל עליו באותם ימים הוא מסביר בהיותו 'תם', ולכן אימץ את ההשקפה שראתה בהתפתחות השכל, התבונה והמדע את הגורם העיקרי לציביליזאציה. 'את דעתו זאת סתרתי שנים רבות אחרי כן במאמרי 'ציורים מחיי ישראל' – כתב יהל"ל. את התפכחותו של יהל"ל מבאקל ומהרצינאליוס שלו תלה יעקב רבינוביץ באכזבתו מהקידמה ומפיתרון שאלת היהודים בחברה ליבראלית רצינאליסטית²¹.

במאמר בהמליץ, אייר תרמ"ג (מס' 39): 'עזרת סופרים. / אדם אתם.', נותן יהל"ל ביטוי נוקב לאכזבה מן הציביליזאציה. הדעת, הוא כותב, היא רק 'כלי תשמיש לבני האדם', והכל תלוי בדרך שבה בני האדם משתמשים בתבונה. הצדק והמשפט אינם נובעים בהכרח מן התבונה:

הגידו נא לי – יתחנן ספענסער – איש אשר נהירין ליה שבילי דשמיא ויודע לחשב תקופות ומזלות ומבין ומביט בגרמי השמים ומסלוליהם בדיוק נמרץ, או איש היודע הרכבת כל היסודות וטבע כל הנבראים בפרטי פרטים, או איש אשר לו מחקרי ארץ ואין נסתר מנגד עיניו אף נתיב לו ידעו עיט – הגידו נא לי מה היא הסגולה האצורה בתכונת כל אחת הידיעות האלה אשר בכחה עצור תעצור בעד האיש היודע, לבלי יגנוב מטפחתי מצלחתי?

19 J. W. Darper; ספרו, שיצא לאור כמעט בעת ובעונה אחת עם ספרו של באקל תורגם אף הוא ללשונות רבות. *History of the Intellectual Development of Europe*, New York 1861. וכן ראה: D. Fleming, *J. W. Darper and the Religion of Science*, Philadelphia 1950

20 L. Büchner, *Kraft und Stoff*, 1855 (הספר תורגם עד שנת 1904 לחמש עשרה שפות. באנגלית: *Force and Matter*)

21 רבינוביץ (בעל הנקרולוג בחתימת רף-רף), הדים, ג, ד (טבת תרפ"ו), עמ' 115–116.

בעוד שהמשכילים הראשונים השמיעו את סיסמת הקרב 'השכלה! השכלה!', הדור העכשווי (בשנות השמונים) של המשכילים משמיע את סיסמת הקרב 'ציוויליזציה, ציוויליזציה'. מאוחר יותר חוזר 'הל"ל לנושא ההשכלה'²². גם כאן בוחר 'הל"ל' בעמדת ביניים: לא ההשכלה אשמה בהתמעטות המוסר, אך השכלה בלי מוסר היא כלי ריק ומשחית: '... המוסר בלי שעבוד לשכל הוא מוסר הבליים, כי למען יבחר האדם בטוב עליו לדעת מה טוב...'²³. במהלך הדיון הוא מגיע לניתוח השקפתו של באקל ולביקורת עליה:

... ועד כמה שגה באקל כבר הראו חכמים. הן זה באקל נבא, כי לפי מצב החכמה והמדעים בימיו אי אפשר שתהיה מלחמה בין עמים חכמים ונאורים. ומלבד שלא הטיב לראות אחרית מלחמת קרים, הנה מלחמת אשכנז וצרפת עוקרת כל השערות, ומלבד זאת הנה באקל וסיעתו בהוכיחם, כי ההתפתחות השכלית צריכה להטיב את לב האדם²⁴, שגו עוד באחת, עד כי לוא היה באקל חי בימינו אלה היה משיב דבריו אחר. באקל והמחזיקים בו לא שמו לבם אל התפתחות הצרכים, צרכי החיים, כי בעקב כל ההמצאות והמדעים ובעקב כל המסלות החדשות ואניות הקיטור ומציאת דרכים בים וביבשה (אשר כל זה להרחבת ההשכלה ולתקון המדות, לדעת באקל) הנה בעקב כל אלה ולרגלן יתפתחו גם צרכי החיים ויגדל ההכרח למלאותם. לרגלם יתנגשו יותר ויותר בני האדם להצר איש לרעהו, לדחוק איש את רגליו רעהו עד כי יתנגחו יחד, עד אשר החכמות והמדעים יהיו לפני האדם לא ככור מצרף ומטהר דעות ומדות, כי אם לכלי קרב לשית נוספות על האמצעים והתחבולות במלחמת החיים וללחום איש את אחיו... באקל ישמח, כי משגברה הדעת בטלה כמעט הרדיפה על דבר האמונה – אך הבאמת בטלה אף במעט? אמנם אין מוקדי אש, אין אנקוויוזציה, אבל יש חקים ומשפטים... אין כעת ספר באקל תחת ידי, ורק לפי השמור בזכרוני הוא אומר בדברו על התפתחות המוסר, כי כל חסיד אם אין בו דעת ירע מאד בחסידותו, ואם ממשתלו גדולה ותשוקת חסידותו בוערת בקרבו מאד, הוא ירבה להרע עוד יותר. אם הוא אוהב את עצמו, נוכל לפעול עליו, אם נפחידהו ונהלך עליו אימים, ואז יחדל הרע, אבל אם הוא מפקיר את עצמו למען הטוב והחסד, אז אין עצה לעצור בעד עלילותיו אשר יפליא לעשות להצלת בני האדם ואשר הן עלילות רשע ועוונות חרב, בו תבער התשוקה אשר יחשבנה לאמיתית ויעשה בדם וברצח. ובאקל הולך ומפרט את חללי קנאת הדת והנרדפים בעד האמונה ואומר, כי הרודפים היו אנשי אמת ועשו הכל רק בחשבם להצליח את זולתם והיו אנשי מוסר באמת וחפצו להטיב, וגם מהיעוזואיטים והאנקוויוזטורים היו באמונתם – ובאקל אומר, כי כל אלה חדלו על ידי ההתפתחות השכלית, אבל באיזו התפתחות שכלית? האם על ידי רבוי ההמצאות והמדעים?

22 בסדרת מאמרים שנתפרסמה בדצמבר 1896 בהמליץ.

23 'עזרת סופרים. / חקר לתכלית'. – שם, 7 בדצמבר 1896.

24 באקל, הקדמה (לעיל, הערה 2), עמ' 114–127. אולם באקל אינו מדבר שם על שיפור המידות אלא על התפתחות אובייקטיבית שתביא לידי כך שיעלמו העילות האובייקטיביות למלחמה ותגבר הרציונאליות בהתנהגות האנושית.

החכמה והמדע בטלו אמנם את העריצות ואת העבדות, אבל כל זה נעשה לא מפני שזה מונח בטבע החכמה כי אם שע"י התגלות המדעים נחלש כח הזרוע, אולם נולד כח אחר. כח הזרוע הגסה והפשוטה המכריע את החלש, כח זה עבר ובטל, אבל התאווה להכריע את החלש לא בטלה ע"י החכמה והמדעים²⁵.

באקל תיאר באופן פשטני ושטחי את התפתחות הציביליזאציה האירופית בת זמנו. שיטתו והאנגלוצנטריזם שלו הביאו אותו לנסח שורה של גורמים אובייקטיביים (כמו הסחר החופשי והתפתחות הנשק) המביאים לידי ניצחון הקידמה (ובתוך כך ניצחון ערכי המוסר) בחברה המערב אירופית. ביקורתו של יהל"ל מסוף המאה יש לה איפוא על מה שתסמוך. בהקשר היהודי ברור כי משנתו של באקל יכולה היתה לשמש משענת לתקווה כי התפתחות הציביליזאציה וניצחון הרציונאליזם יביאו לתיקון מצבם של היהודים. דיון זה נעשה כאמור על רקע הוויכוח בין הוגי הדעות הרוסים המרכזיים בשאלה, האם השכלה וידע יכולים להעניק יסוד מוסרי חדש לחברה והאם 'השכלה' ו'מדע' יכולים להיות בסיס למוסר. 'קלוזנר מעיד בפרק המתאר את תקופתו הראדיקאלית-הסוציאליסטית של יהל"ל, כי 'עוד בימי נעורי [קלוזנר נולד בשנת 1874] היו המשכילים העבריים מרבים לקרותו [את באקל] בתרגום רוסי'²⁶.

בטיטות מכתביו של הביל"ויי שלמה זלמן צוקרמן ליהושע דב בניסון מה-9 במאוס 1884 נזכר באקל במובאה ארוכה הנרשמת מן הזיכרון. בתארו את המחסור והדלות המקיפים את החבורה הביל"ויית כותב צוקרמן: 'זכר אזכרה עתה דברי בקל לאמר: "במקום מחסור אין חברת אדם, איש אל חברו יפנה למען מצוא מחית נפשו, הוא יגדיל את התאווה לכל דבר אשר איננו, ומקום קנאה שם שנאה ואין אהבה, לכן העניים המרודים ההולכים [בחושך] לא יראו באור החיים...'²⁷. המובאה הארוכה עשויה לעורר את הרושם שצוקרמן מצטט מן הזיכרון, ולהעיד על כן על האופן העמוק שבו נקלטו דברי באקל בתודעתו. למעשה אין צוקרמן מצטט מתוך הספר אלא מביא (במרכאות, כאילו המדובר בציטטה) פרפרזה נמלצת

המליץ, 15 בדצמבר 1896.

מהי הזיקה בין 'השכלה' ל'מוסר' לפי באקל? באקל קובע באופן ברור כי צריך להבחין בין המימד המוסרי באדם לבין טיבה של הקידמה. עקרונות מפותחים ומשוכללים של מוסר קיימים כבר מקדמת-דנא ואין ביכולתו של האדם להוסיף משוכללים, משופרים ומושלמים מהם. ובכל זאת, לא המוסר הוא הכוח המניע את הקידמה אלא הבנת המציאות והשליטה במציאות. המוסר הוא סטאטי, הוא קבוע ומושלם, והשאלה האמיתית היא על כן איך משתמשים בו. (באקל, הקדמה [לעיל, הערה 2], עמ' 146). כלומר, כדי שחברה תוכל ליישם את כללי המוסר הנעלים עליה להיות חברה מתקדמת, וכדי להיות חברה מתקדמת עליה להניח לתבונה חופש פעולה כדי להשתחרר מעריצות הטבע ומהדעות הקדומות. באקל איפוא אינו ממעיט מערכו ומחשיבותו של המוסר האנושי והחברתי. הוא רק סבור שהמוסר אינו יכול להביא לקידמה, וכי בחברה שאיננה רציונאלית אין בעצם למוסר ערך ותפקיד. לאירופה, הוא כותב, אין שום יתרון מוסרי על פני האומות הבארבריות; יתרונה הוא בכוחות השכל והתבונה שלה.

26 'קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו, תל אביב תשי"ט, עמ' 123.

27 קטע מהמכתבים מובא אצל שולמיית לסקוב, הביל"ויים, ירושלים תשל"ט, עמ' 173-175. תודות לה, שאפשרה לי לראות את נוסח המכתב כולו העומד להתפרסם בכתבים לתולדות חיבת-ציון.

משל עצמו. המקום היחיד אצל באקל הקרוב לרוח הדברים הללו הוא קביעתו, כי התפתחות התרבות יכולה לבוא רק אחרי שהאדם מסוגל לספק לעצמו את צורכי הקיום הבסיסיים שלו; רק אז הוא יכול להתחיל לשאוף למותרות. בחברת מחסור, לעומת זאת, האדם עסוק במאבק על צורכי הקיום הבסיסיים שלו ועל כן אינו יכול 'לייצר' תרבות²⁸. בכל מקרה, ברור שגם צוקרמן הכיר היטב את דברי באקל.

ב־20 ביוני 1899 כתב י"ח ברנר לידידו שמעון ביחובסקי, שהתלונן כי הוא חסר הבנה תיאורתית, ויעץ לו לקרוא את ספרי 'תולדות הקולטורא': 'אחרי מכן תוכל לקרוא גם את דארווין, ואת ספנסר ואת בוקל וכל המלאכים הגדולים, שאך את שמם יזכירו כל משכילינו ו"בפצח מפצחים", ואתה תוכל גם להבין²⁹.

ההד המאוחר ביותר לתפיסה זאת של התפתחות התרבות בהשפעת באקל מצויה בשתי הגירסאות למאמרו של זאב ז'בוטינסקי משנות השלושים 'תורת המשק'. שם מבחין ז'בוטינסקי בין כוח ה'כורח', כלומר הכורח לשרוד ולהתקיים, לבין כוח ה'משחק', הפועל לאחר שצורכי הקיום הובטחו ומייצר את 'התרבות'³⁰. גם הדברים על כוחו של האינטלקט לעומת החשיבות הפחותה של עבודת הכפיים, שז'בוטינסקי מביא תוך כדי פולמוסו עם הסוציאליזם הציוני, מקורם הראשון אצל באקל (וראה להלן).

באקל נזכר גם ביצירות ספרות שונות. המורה בטלון ברומן של מ"י ברדיצ'בסקי 'מרים' משנת 1921, הוא משכיל הקורא לא רק ירחונים אלא גם ספרים. 'הוא קרא באמת את בוקל ואת דרֶפֶר. דעת התפתחות ה"ציביליזאציה" והתרבות היה דבר שהגה בו תמיד. הפרטים לא העסיקו אותו, כי אם הכללים, הצירופים'³¹. בנובלה 'לאן?' של מ"ז פייארברג משנת 1899, באקל הוא בין הפילוסופים שהסעירו את נפשו של נחמן: 'בית המדרש כולו עם ספריו – מתו בלבו... שמה חיים עתה שפינוזה, קנט, דרווין, בוקל, ספנסר...³². ברומן 'מוטל בן פייסי החזן' של שלום עליכם (משנת 1901) מתוארים המהגרים לאמריקה כשהם מגיחים מתוך תחנת ויקטוריה בלונדון. החבר פיני נסער כל כך ממראה עיניו, עד שהוא ממלמל את שמו של

28 באקל, הקדמה (לעיל, הערה 2), עמ' 23–25.

29 כל כתיבי י"ח ברנר, ג, הקיבוץ המאוחד 1960, עמ' 219. שנים מאוחר יותר, בתרס"ט (1909), הגיב ברנר על מאמר שהתפרסם בהגיד (הוצאת חובבי הספרות באה"ק, ירושלים תרס"ט), ושבנו נעשה ניסיון לפשר בין אורתודוקסיה והשכלה, בטענה שגם שומר מצוות יכול להכיר ללא חשש את השלישייה באקל, דרווין וספנסר. אולם יחד עם זאת, הוסיף בעל המאמר שם, צריך לזכור כי הגישה הצינואליסטית המדעית אינה יכולה לבוא במקום האמונה בדת ישראל ובתורת ישראל. על כך העיר ברנר בסרקוז, כי 'בוקל ודארווין וכל בעלי המדע זקוקים לטלית שכולה תכלת ובמאי אפוא פליגי רבנו?' (כל כתיבי י"ח ברנר, ב, הקיבוץ המאוחד 1960, עמ' 256–257).

30 ז'בוטינסקי, 'מבוא לתורת המשק' (א/ב), אמה וחברה, ירושלים תש"י, עמ' 193–221. ז'בוטינסקי מודה, כי התיאוריה שלו נשאבה מכתבי קלטיקונים שאותם הכיר בימי עלומיו, ושהיו 'צידו ממוצע של חניך-אוניברסיטה ממוצע' (שם, עמ' 195). הטיוטה השנייה התפרסמה במצודה בראשית שנת 1938 (שם, עמ' 306).

31 מ"י בן גוריון-ברדיצ'בסקי, כל הסיפורים, תל אביב תשי"א, עמ' רצה. הרומן הופיע לראשונה בהתקופה כרכים י"ב–"ב (טבת-אלול תרפ"א).

32 מ"ז פייארברג, כתבים, תל אביב תשכ"א, עמ' 134.

באקל כהוכחה לכך שהוא 'בן־תרבות': 'מעולם לא ראיתי את חברנו פני נפעם ונרגש כל־כך. נפשו גחלים להיטה, עיניו בערו. חוטמו הבהיר והתנוצץ. פיו מילמל מיני דברים משונים, אשר לא שמעה אוזן מעולם: "לורד ביקונספילד... גלאדסטון... בוקל... ציוויליזאציה... ויקטוריה... מונטיפיורי..."³³.

אזכור שמו של באקל לאורך התקופה משלהי המאה הי"ט ועד שנות העשרים של המאה הנוכחית בפובליציסטיקה ובספרות היפה אינו בבחינת התהדרות משכילית אלא ביטוי והד למשקע העמוק שהשאיר על החיים האינטלקטואליים בזמנו³⁴.

ג

גם משנתו האנתרופוגיאוגראפית של באקל נקלטה בקרב משכילים יהודים. וכך, מוצאים אנו שימוש ברעיונותיו של באקל בניסיון לתת לזיקתו של עם ישראל לארץ ישראל הסבר אנתרופוגיאוגראפי 'מדעי'.

במאמרו 'המאטריאליזמוס ההיסטורי והתנועה הלאומית' דן י' קלוזנר במסקנות שניתן להסיק מניסיונו של באקל ליישם את תורת האבולוציה הדרוויניסטית 'אל ההיסטוריה וחוקיה'³⁵. קלוזנר מסכם בקצרה את השקפתו של באקל, שהתפתחות החברה האנושית נוצרת ומתעצבת

לא ברוחו של האדם עצמו, אלא בחזיונות ובנמצאים הטבעיים הסיבכים אותו מכל צד. אקלימה של ארץ־מגוריו, הצמחיה שלה, בעלי־החיים שבה, מראה פני־שטחה, – כל אלה היתוו את הדרך לעבודתו החומרית והשכלית של האדם בדורות הראשונים, קבעו את תנאי־חיו, את 'הסביבה' (milieu) שבה תלויה התפתחותו באופן מוגבל ומוחלט, והם הם שהמציאו לו גם את כלי־זינו למלחמתו הכפולה: בטבע – על מזונותיו, ובשאר בני־האדם – על מקומו בחברה.

על פי באקל – ממשיך קלוזנר בתמצית ההשקפה הבאקליאנית – האדם מוגבל במעשיו ובהלך רוחו. התפתחותו החברתית והתרבותית תלויה כולה במה שנמצא בהישג יד בסביבתו הטבעית. שפע התמרים במצרים יצר את החברה המצרית חדת הפערים ושפע האורז בהודו יצר את הכיתות ואת האמונות בכראהמה ובבודהא. האדם אינו יכול להשתחרר מ'רוח־הארץ', שכוחה עומד למעלה מכוחותיו הנפשיים של האדם. 'בוקל רוצה רק לדעת, במה העם ניוון ובכמה עולים לו מזונותיו, ואז הוא מבטיח להגיד מה שחושב עם זה ומה שהוא עושה', מצטט קלוזנר את אחד ממבקריו של באקל (בשמו אינו נוקב). קלוזנר דוחה כמובן גם את הגירסה הזאת של 'מטריליום היסטורי' הכופר בערכם היסודי של הגורמים האידיאליים

33 שלום עליכם, מוטל בן פייסי החזן (בתרגום י"ד ברקוביץ), תל אביב תש"י⁴, עמ' רב-רג.

34 כבר צוינה העובדה (לעיל, הערה 5), שההוצאה 'לעם' של הפועל הצעיר בחרה דווקא ברישום ביוגרפי ואינטלקטואלי קצר של באקל לסדרת ספרי המדע הפופולאריים שלה ולא בדמותו ובמשנתו של הוגה דעות אחר.

35 י' קלוזנר, יהדות ואנושיות, א, תל־אביב 1955, עמ' 82.

ובחשיבותה של הפעולה האישית להתפתחותם של החיים ההיסטוריים. באקל, לפי קלוזנר, מציע תפיסה של 'פאטאליסמוס היסטורי' שבו הסביבה הגיאוגרפית מגבילה את דרכה של ההיסטוריה האנושית. מארכס לעומתו טען כי הסביבה הכלכלית הוא הכוח המגביל. לפי זה באקל ומארכס מציעים שניהם שיטה קיצונית של דטרמיניזם היסטורי³⁶.

באופן שונה לחלוטין משתמש ז'בוטינסקי בבאקל לצורך הפולמוס הנוקב עם הטריטוריאליזם האנטי ציוני. במאמר 'על הטריטוריאליזם' משנת 1905 הוא בא להגיב על הטענות, כי למעשה עיקר היצירה הרוחנית של עם ישראל לא נוצר בארץ ישראל אלא בגולה, ודוחה טענה זאת מכל וכל³⁷. מכאן שהתפתחות ה'רוח' הישראלי הייחודי קשורה ב'סביבה הטבעית' של התפתחותה, כלומר בנופה של ארץ ישראל. ז'בוטינסקי בא אפוא לנסח את הסיבות ה'טבעיות' אנתרופולוגיות לכך שתחייתו הלאומית של עם ישראל חייבת להתרחש בארץ ישראל ויכולה להתממש רק בה. הוא עושה זאת במאמר 'ציונות וארץ ישראל', אף הוא משנת 1905³⁸.

במאמר זה מנסה ז'בוטינסקי לתת בסיס אנתרופוגיאוגרפי לרעיון הלאומי. מעניין שאינו מביא כסימוכין דברים מן התפיסה הקלימטולוגית הקלאסית והימני-בינימיט³⁹ ואף לא מן האנתרופוגיאוגרפיה הרומנטית הגרמנית, אלא פונה ישר להנרי תומס באקל.

טבעו הגופני של האדם וכן טבעו הנפשי – כל אלה הם מנגנאות רגישים ודקים כל-כך, שלא יתכן כי ההבדל הקלוש ביותר בסביבה הטבעית לא יטביע את חותמו המיוחד על נפש האדם שגדל בהרים, לעומת נפש האדם שגדל במישור. וכך בכל דבר; אין ספק, שאף אם כל ההבדל בין שני מקומות, הדומים זה לזה במבנה השטח וכו', לא יהיה אלא שתיים-שלוש מעלות בטמפרטורה השנתית הממוצעת – הרי גם הבדל פעוט זה יוליד בהכרח, במשך כמה דורות, הבדל מקביל בין הנציגים הטיפוסיים של שני המקומות, בתנאי שלא תהיה ביניהם תערובת-דמים. ואף אם אנו לא נתפוס בעינינו את הרישום המיוחד הזה, הרי תהא זו רק ראייה לאי-שלימותו של מנגנון-הראיה שלנו. כל הדברים האלה הוסברו מזמן הסברה מצויינת עוד אצל בוקל, ורק מתוך חד-צדדיות וקוצר-ראיה אפשר לשלול את השפעתם העצומה של גורמי-הטבע על גופו ונפשו של האדם, את ההשפעה המעצבת את הגזעים למיניהם.

מכאן מגיע ז'בוטינסקי להנחה, כי נוף המכורה בארץ ישראל הוא שקבע את מבנה הנפש של עם ישראל, כלומר את הגרעין האמיתי, האותנטי, של הייחוד הלאומי. תפקיד התחייה הלאומית להחיות את אותו גרעין טהור של הייחוד הלאומי.

...התפתחותו הבלתי-מופרעת של יחודנו הארצישראלי לא תתכן אלא על אותה קרקע ובאותה סביבה טבעית, שבהן נוצר אי-פעם אותו היחוד. אקלים אחר, צומח

36 שם, עמ' 82-89.

37 ז'בוטינסקי, כתבים ציוניים ראשונים, ירושלים תש"ט, עמ' 133-161.

38 שם, עמ' 109-129.

39 ראה בעניין זה: א' אלטמן, 'תורת האקלימים לריה"ל', מלילה, א (1944), עמ' 1-17.

אחר, הרים אחרים יסלפו בהכרח את הגוף והנפש, שנוצרו על-ידי האקלים, הצומח וההרים של ארץ-ישראל; שהרי הגוף הגזעי והנפש הגזעית אינם אלא תולדה משילוב מסויים של גורמי-הטבע...

נבחן עתה את משנתו של באקל, ונבדוק אם פירושיהם של קלוזנר וז'בוטינסקי פירשו את באקל על פי כוונותיו. באקל ביקש לנסח 'חוקים' של ההתפתחות ההיסטורית מתוך 'גישה מדעית'. את 'החוקים הכלליים' ניסח לטענתו באופן אינדוקטיבי, כלומר לאחר עיון ובחינה של מקורות רבים. החוקים הכלליים נועדו לחשוף את ההיגיון שמאחורי ההתפתחות ההיסטורית ולהעמיד את התודעה ההיסטורית על בסיס חילוני. את תולדות האנושות ראה כמורכבים ממערכת היחסים שבין האדם לבין הטבע, או ליתר דיוק, בין האדם לבין 'הסביבה הטבעית' המיוחדת שלו. לעתים אמנם מדבר באקל על תכונות אופי של עם⁴⁰, אבל במקום אחר הוא קובע במפורש כי המדע אינו יכול לומר דבר שיטתי ומהימן בדבר התפתחות תכונות האופי⁴¹. לא תכונות אופי מעסיקות אותו אלא הדרך שבה מתפתחת הרגולאריות החברתית והתרבות במובן של שליטת האדם 'בטבע'.

ההבדל המהותי בין הציביליזאציה המערבית והציביליזאציות הקדומות נעוץ בכך שבקדומות שלטו כוחות הטבע 'החיצוניים' (physical laws) באדם ובחברה ואילו בציביליזאציה המערבית שולט 'הכוח הפנימי' (mental law). הפיגור התרבותי של הציביליזאציות הקדומות נובע מנסיבות אובייקטיביות ואין לו דבר עם תכונות גזע או נחיתות מלידה. בני האדם שווים הם, כותב באקל; הטבע הוא שמציע להם אפשרויות שונות של התפתחות. באקל מקדיש אפוא מקום נרחב לתיאור התנאים האובייקטיביים המעצבים את כיוון התפתחותה של החברה. התנאים האובייקטיביים מוכתבים על ידי ארבעה גורמים, והם: האקלים, המזון, הקרקע ותופעות הטבע. הגורם הרביעי הוא בעל השפעה על תכונות האופי של החברה ועל אופן החשיבה הקולקטיבי. ציביליזאציות שהתפתחו באיזור בעל אופי ממוזג ומתון מבחינה אקלימית וטופוגראפית היו נתונות להשפעת 'הכוחות החיצוניים' הרבה פחות מחברות המצויות באזורים בעלי אופי 'סוער' ומגוון. כך למשל, חברה אנושית העומדת בפני תופעות טבע בלתי ניתנות לשליטה (כמו רעידות אדמה, הרי געש וכד') היא חברה שמגיבה על תופעות הטבע הללו באמצעות הדמיון, המיתוס והדעות הקדומות⁴². קיצורו של דבר: זכתה הציביליזאציה האירופית לתנאים סביבתיים שגם איפשרו לה להתפתח מבחינת

40 באקל מדבר על 'different habits of national thought' (הקדמה [לעיל, הערה 2], עמ' 22). ביתר פירוט הוא משווה בין תכונות האופי של האומות הסקנדינאביות והאומות האיבריות. אולם גם שם הוא מדבר בעיקרו של דבר על 'רגולאריות של מנהיגים', שהיא תוצאה מהסתגלות לתנאי האקלים השונים. הוא רחוק מאוד מהרומנטיקה האורגאניסטית, הבאה לידי ביטוי בדברי ז'בוטינסקי, הגולש באופן בלתי מודע אליהם מהפויטיביזם שהוא נקודת המוצא שלו.

41 הקדמה, שם, עמ' 101-110. ראה: E. Barker, *National Character and the Factors in its Formation*, London 1939³ (1927)

42 לאחר תיאור תנאי הטבע באסיה ובאפריקה, כותב באקל כי האדם היה צריך להיפגש בהן בתדירות רבה עם הבלתי מוכן. הקדמה, שם, עמ' 69.

הארגון החברתי והכלכלי וגם להשתחרר מהשפעת הדמיון והדעה הקדומה ולהניח לאינטלקט לעצב את החברה⁴³.

דומה שקלוזנר, ועוד יותר ממנו ז'בוטינסקי מפרשים את באקל בצורה מסולפת לגמרי⁴⁴. אי ההבנה הכרוכה בפרשנות באקל שצוינה לעיל היא איפוא כפולה: (א) באקל לא דיבר על עיצוב תכונות אופי 'גזעיות' בהשפעה הבלעדית של הסביבה הטבעית. לכל היותר דיבר על תחום מוגדר ביותר בהתפתחות הרוחנית-האינטלקטואלית, או ליתר דיוק על התפתחות ה'דמיון' מול התפתחות ה'אינטלקט'⁴⁵. לפיכך אין לאינטרפרטציה של ז'בוטינסקי על מה שתסמוך. (ב) באקל סבר שאופיה של חברה אנושית מושפע מהכוחות החיצוניים, שבתוכם הוא היה, רק כאשר מדובר בציביליזאציות מוקדמות. לעומת זאת השפעה כזאת אינה קיימת בציביליזאציות מפותחות, שבהן כאמור האינטלקט משוחרר וחופשי. אם יש אלמנטים מטריאליסטים במשגורו של באקל הם מתייחסים לחברות ספציפיות ולא לכלל החברה האנושית. כלומר, את המטריאליזם הוא שומר לציביליזאציות הגדולות של העבר (מצרים, מסופוטאמיה, הודו וכד'), ואילו את ה'אידיאליזם' הוא שומר לתרבות הנוצרית המערבית.

ד

במאמרו הפרוגראמטי משנת 1939 כתב ס' בארון כי שום היסטוריון של עם ישראל לא ניסה ליישם את התיאוריה האנתרופוגיאוגראפית של הנרי תומס באקל על ההיסטוריה היהודית⁴⁶. לכאורה אין הדבר מפליא, שהרי עם ישראל הוא עם שנתלש מסביבתו הגיאוגראפית הטבעית וחי בסביבות גיאוגראפיות שונות, תוך שמירה על אחדותו ועל ייחודו. השקפה אנתרופוגיאוגראפית על תולדות עם ישראל עומדת איפוא בניגוד גמור לטבעה הייחודי של ההיסטוריה היהודית ולטבעו של עם ישראל, החי 'למרות הטבע'. לפיכך כל ניסיון ליישמה נידון מראש לכישלון חרוץ.

אך גם לפי השקפתו ההיסטורית של בארון עצמו יש לסייג קביעה זאת, שכן לפי תפיסתו היתה בתקופה הפרומאטיבית של התגבשות עם ישראל בארצו השפעה לא מבוטלת לאופי הסביבה הטבעית על עיצוב דמותו. אף ראשוני ההיסטוריוגרפיה היהודית נזקקו בדרך כלל

43 דומה כי חסר בתפיסה ההיסטורית כאן הניסיון להסביר מדוע התעכבה כל כך התפתחותה של אירופה (קרי אנגליה וצרפת) עד 'העת החדשה' ממש, ולא התרחשה הרבה יותר מוקדם, אם התנאים האובייקטיביים היו נוחים להתפתחות כזאת.

44 ייתכן שקראו אותו באחד התרגומים או העיבודים לרוסית, ולא הכירו את משנתו אלא מכלי שני או שלישי.

45 תיאוריה כזאת מחייבת לקבוע תחילה היכן היה חבל העולם שבו התעצבה תודעתו של עם ישראל. ואכן בספרות ובפולמיקה העוסקת בכך (לא מעט גם כתגובה לתיאוריה של רנאן), נמצא שיש הקובעים אותה במדבר ואילו אחרים בארץ ישראל. גם קביעת המקום בארץ ישראל איננה מספקת, שכן יש לקבוע כאמור מה היו תכונות הטבע של הארץ, כאלה המעוררות את הדמיון או כאלה המעוררות את האינטלקט. בהשקפות אלו ובגוניהן אני מקווה לדון במאמר אחר.

46 S. W. Baron, 'Emphases in Jewish History', *JSS*, I (1939), pp. 69–71 (= *History and Jewish* *Historians*, Philadelphia 1964, pp. 65–88). בנוסחו השני של המאמר משנת 1963 כבר נשמט הדין בבאקל ובמשנתו.

למבוא גיאוגרפי-היסטורי, שבו ניסו לקבוע את הזיקה שבין תכונות הארץ לבין ההיסטוריה האנושית (בעיקר ההיסטוריה התרבותית-רוחנית) שנוצקה בה. אופייני כי לעתים תכופות תיארו באופן שונה את תכונותיה של ארץ ישראל, ומתוך כך גם תלו השפעות שונות וסותרות לנוף הארץ ולטבעה⁴⁷. מכל מקום, אִזְכּוּרוֹ שֶׁל בִּאֲקָל עַל יַדֵי בֶּאֱרוֹן נִרְאֶה כִּהֵד אַחֲרוֹן וּמֵאוּחָר לְמַעַמַּד שֶׁהָיָה לְמִשְׁנַתוֹ שֶׁל בִּאֲקָל בְּתוֹדַעְתָּם הַהִיסְטוֹרִית שֶׁל הַמִּשְׁכִּילִים הַיְהוּדִיִּים בְּמִזְרַח אִירוּפָּה בְּרִבְעַת הָאֲחֵרֹן שֶׁל הַמָּאָה הַי"ט.

תשובתו של ז'בוטינסקי בעניין 'תבנית ההיסטוריה היהודית' ועקרונותיה – לכאורה בהסתמך על באקל – היא, כי התקופה הפורמאטיבית של כל עם היא הקובעת. אופיו של עם ישראל נקבע בתקופה הפורמאטיבית, שבה ישב על אדמתו בארץ ישראל, ותכונות אלה הוטבעו והופנמו בו עמוק כל כך עד ששינויי נסיבות ומקום לא יכלו לפגוע בגרעין האותנטי אלא רק בקליפותיו. מובן כי תיאוריה כזאת תצטרך להשיב כיצד אפשר שעם החי דורות על דורות בסביבה מסוימת, אינו מעוצב מחדש על ידי כוחות הסביבה החדשים הללו, שהרי השפעתה של הסביבה אמורה להיות מכרעת ועמוקה כל כך.

לא התכוונו לעסוק בכיקורת משנתו של באקל, שערכה המדעי קלוש ביותר. משום כך גם אין מקום לאמץ או לדחות את יישום שיטתו לגבי ההיסטוריה היהודית. השאלה האם יש לאמץ או לדחות גישה זאת בהקשר ההיסטורי היהודי היא בעיקרה הד מאוחר להיסטוריה אינטלקטואלית של שנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת⁴⁸. אולם קריאה נכונה של באקל מלמדת, כי לפחות להלכה ניתן ליישם את התיאוריה שלו על ההיסטוריה היהודית – תוך התעלמות מהשקפתו שלו עליה – ולטעון, כי ההיסטוריה של עם ישראל היא היסטוריה של עם שהשתחרר בשלב מוקדם ביותר של תולדותיו משליטתם של 'הכוחות החיצוניים' (בדומה לטיעונו של ש' דובנוב), ואשר על כן ההיסטוריה שלו היתה כולה תולדה של 'הכוחות הפנימיים' שלו, של תודעת התכלית המופנמת בו. כיוון ש'כוחות פנימיים' הם שעיצבו את מהלך ההיסטוריה היהודית (ורק בשלב המוקדם היתה אולי השפעת הסביבה הטבעית מורגשת), הרי אין חשיבות למיקומו הגיאוגרפי אלא ל'עמדתו כלפי העולם' בכל מקום שבו הוא נמצא. 'השקפה באקליאנית של ההיסטוריה היהודית' אפשרית איפוא כהיסטוריה המעוצבת על ידי 'כוחות פנימיים'. ההתייחסות למשנתו של באקל היא איפוא אפיזודה מעניינת בהיסטוריה האינטלקטואלית היהודית ברבע האחרון של המאה הקודמת. היא דוגמה להשפעת הסביבה האירופית בחיפושי המשכילים היהודים להבין ולנסות להסביר את פשר ההיסטוריה היהודית.

47 י"מ יוסט, למשל, פותח בתיאור תכונות הארץ, וקובע כי השפע שהעניק הטבע של ארץ ישראל הוליד חולשת דעת והביא להתגברות האלילות. ראה: ר' מיכאל, י"מ יוסט אבי ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 22–23. גרץ, לעומת זאת, מציין דווקא את התכונות הממוזגות של ארץ ישראל. יש שצינו את האופי הממוזג של הארץ, ואחרים – דווקא את השוני המורפולוגי המצית את הדמיון. הכל לפי דימוי הארץ והעם בעיני הכותב.

48 דומה כי בקביעה בהכרות העצמאות של מדינת ישראל כי בארץ ישראל נוצר העם היהודי ובה נוצרה מורשתו הרוחנית והתרבותית (תוך התעלמות משנות המדבר ומהיציאה התרבותית בגולה) יש – לבד מהיסטוריוגרפיה לאומית – גם הד להשפעת ההשקפות האנתרופוגיאוגרפיות – ובכללן זו של באקל – על מנסחי ההצהרה.